

Examining the Social and Cultural Position of Khorasan in Sufi Prose Literature with Emphasis on the Theories of Michel Foucault and Roland Barthes

Vahideh Dolatyari¹, Sajjad Ashrafizadeh²

1. Graduate in Persian Language and Literature, Imam Khomeini International University, Qazvin, Iran
2. Graduated in Persian Language and Literature, Payam Noor University of Khorramshahr, Khorramshahr, Iran

Article Info	ABSTRACT
<p>Article type: Research Article</p> <p>Article history: Received: 14 April 2025 Revised: 24 November 2025 Accepted: 02 February 2026 Published online: 12 April 2026</p> <p>Keywords: Khorasani Sufi prose literature, Michel Foucault, Roland Barthes, Discourse, death of the author spiritual codes.</p>	<p>This study adopts an interdisciplinary approach to reread major texts of Khorasani mysticism — including <i>Maqāmāt</i> of Abu Sa ‘id Abu’l-Khair, <i>Kashf al-Mahjub</i> by Ali Hujwiri, and <i>Asrar al-Tawhid</i> by Muhammad ibn Munawwar — in light of the theories of Michel Foucault and Roland Barthes. These texts are examined not only as spiritual and ethical sources but also as complex discourses of power, language, and identity. From a Foucauldian perspective, power operates through micro-networks embedded within language and regimes of knowledge. Accordingly, the figure of the Shaykh in Sufi texts is represented as a subject of spiritual authority shaped through linguistic mechanisms rather than formal institutional power. Drawing on Barthes’ approach and the theory of the “death of the author,” the study also shows that meaning in these works emerges not from authorial intention but from the reader’s interaction with linguistic codes and multilayered narratives. In these texts, Sufi language is not merely a tool for representing truth; it is itself truth-producing. Terms such as <i>fanā</i> (annihilation), <i>sayr</i> (spiritual journey), <i>shuhūd</i> (vision), and <i>ḥāl</i> (state) generate a sacred symbolic system that constructs a distinct spiritual world. At the same time, the Sufi is portrayed as a socio-cultural subject who engages — and at times conflicts — with dominant religious, political, and popular discourses. Positioned at the margins of formal order, this marginality itself becomes a source of alternative power. Ultimately, this research demonstrates that Khorasani Sufi prose texts — especially the three works examined — create an independent, complex, and multilayered discourse through their distinctive use of language, narrative, and symbolism, by which spiritual authority, Sufi identity, and sacred experience are continually re-created. These works are not merely spiritual writings but living cultural artifacts of the encounter between language, power, and subjectivity in the historical context of Iran.</p>

Cite this article: Dolatyari, Vahideh & Ashrafizadeh Sajjad. (2026). Examining the Social and Cultural Position of Khorasan in Sufi Prose Literature with Emphasis on the Theories of Michel Foucault and Roland Barthes, *Interdisciplinary Studies of Great Khorasan Prose* 1 (1), 17-30.

Correspondence: vahide.dolatyari2023@gmail.com

Publisher: Hakim Sabzevari University

The Author(s) retain the copyright and full publishing rights

<https://doi.org/10.22034/jipk.2026.242273>

EXTENDED ABSTRACT

INTRODUCTION

Greater Khorasan in the medieval centuries was not merely a geographical region but a civilizational, intellectual, and spiritual center of the Islamic world — a zone in which Sufis, theologians, poets, and thinkers, in organic connection with the society and culture of their time, created the ground for one of the most authentic epistemic discourses (Zarrinkoub, 2007: 72). Major works such as *Kashf al-Mahjub* by Ali ibn Uthman Hujwiri, *Maqamat of Abu Sa'id* as narrated by Muhammad ibn Munawwar, and *Asrar al-Tawhid* — also written by the same author about Abu Sa'id Abu'l-Khayr — are among the most important Sufi texts through which the social, cultural, and spiritual profile of Khorasan can be recognized.

To analyze these texts, modern interdisciplinary approaches — especially Michel Foucault's theories of power, knowledge, and discourse, along with Roland Barthes' semantic and textual readings — provide a useful analytical framework. From Foucault's perspective, discourse is not merely language but a structure within which knowledge and power are simultaneously produced and distributed. Discourses both construct subjects and legitimize social relations (Foucault, 2001: 112). This view helps reveal how Khorasani Sufi texts either reflect the social order of their time or, conversely, resist it.

On the other hand, Roland Barthes, through the concept of the "death of the author" and his emphasis on the reader's role in meaning-production, moves textual interpretation beyond simple representation toward a complex field of signifying play. According to this approach, mystical meanings in these texts arise not only from authorial intention but from the reader's interaction with the cultural and historical texture of the work (Barthes, 2005: 58).

This study, based on analysis of these three foundational texts, seeks to show how Khorasani Sufi prose in the medieval period, despite narrative simplicity, carries highly complex networks of meaning related to power, identity, and subject formation, and played a key role in shaping Iranian-Islamic culture. The aim of this research is to analyze the social and cultural position of Khorasan in Persian Sufi texts, focusing on three key works: *Kashf al-Mahjub*, *Maqamat of Abu Sa'id*, and *Asrar al-Tawhid*. Drawing on Michel Foucault's theories of discourse, power, and subject formation, along with Roland Barthes' views on meaning, signs, and the reader's role, the study seeks to identify hidden mechanisms of meaning production, representations of social order, and forms of resistance within these texts, and to demonstrate how Khorasani mysticism embodies a cultural and social narrative of the Iranian-Islamic world.

METHODOLOGY

Data collection in this study is based on library research, and analysis is conducted through a descriptive-analytical method. To examine the social and cultural position of Khorasan in Sufi prose literature through the theories of Foucault and Barthes, discourse analysis and semiotic approaches are employed. First, using Foucauldian discourse analysis, structures of power, knowledge, and social relations in Khorasani Sufi texts are examined to show how these works reflect the discursive order of their time. Then, drawing on Barthesian semiotics, the cultural codes and underlying myths in these works are analyzed to clarify how meanings associated with Khorasan are reproduced in Sufi prose. The research also adopts a comparative approach, examining selected key passages from the mentioned texts to determine Khorasan's position within cultural and social discourses.

RESULTS

Analysis of Khorasani Sufi Texts Based on Foucault and Barthes

This section analyzes Khorasani Sufi texts through Foucault's discourse theory and Barthes' theory of the death of the author. The works examined include *Maqamat of Abu Sa'id Abu'l-Khayr*, *Asrar al-Tawhid* by Muhammad ibn Munawwar, and *Kashf al-Mahjub* by Hujwiri. These texts are shown to

function as resistant writings against official discourses while also operating as open texts that allow multiple interpretations.

Khorasani Sufi prose should be understood not merely as ethical or spiritual writing but as a complex discourse that reproduces structures of power, identity, and truth through narrative forms, terminology, and distinctive linguistic patterns. In light of Foucault's theories of power, knowledge, and discourse, and Barthes' analyses of authorship, language, and codes, these texts can be reread in new ways.

Mystical Power and Linguistic Mechanisms (Foucauldian Perspective)

Foucault argues that power resides not only in political institutions but in micro-relations, language, and systems of knowledge. This can be seen in the portrayal of the Shaykh in *Maqamat of Abu Sa'id*, where his social authority is established not through political dominance but through soft, linguistic, and spiritual influence over people's hearts. In such narratives, the Shaykh places himself beyond formal religious institutions and claims an inward spiritual authority — an example of dispersed, relational power operating through discourse.

In *Kashf al-Mahjub*, Hujwiri repeatedly contrasts the social position of the Sufi with that of the jurist and theologian, marking a discursive boundary and a competition for epistemic legitimacy — precisely what Foucault describes as the struggle over authorized knowledge. In *Asrar al-Tawhid*, miracle stories function not merely to sanctify an individual but to establish a form of alternative, non-institutional knowledge-power.

Death of the Author and the Fluid Subject (Barthesian Perspective)

Roland Barthes argues that the author should no longer be seen as the final source of meaning; instead, language and textual structure generate meaning. In *Kashf al-Mahjub*, despite the strong authorial presence of Hujwiri, truth and the Sufi path remain fluid and multivalent. Sufi truth is presented as experiential and ineffable rather than definable — aligning with Barthes' notion of textual plurality.

In *Maqamat of Abu Sa'id*, although written in praise of the Shaykh, his character appears through multiple and sometimes contradictory narratives — at times a humble dervish, at other times a figure before whom rulers show humility. This multiplicity reflects the dissolution of unified subjecthood emphasized by Barthes.

Sufi Language and the Production of Sacred Codes

In all three texts, language plays a central role in producing Sufi reality. Terms such as *fanā* (annihilation), *ḥāl* (state), *jam'* (union), *shuhūd* (vision), *sayr* (journey), and *sulūk* (path) create a symbolic semantic system that draws the reader into a distinct spiritual universe. As Barthes suggests, language is not merely representational but productive of reality. Scenes of ecstatic remembrance, bodily expression, and symbolic speech demonstrate how truth is enacted through language.

The Sufi as Socio-Cultural Subject

In these texts, the Sufi appears not only as a spiritual figure but as a socio-historical subject interacting — and sometimes conflicting — with popular, political, and official religious discourses. The Sufi occupies a liminal position: both within society and at its margins. Symbolic practices such as simple dress function as markers of discursive opposition and identity formation.

Through Foucault and Barthes, Khorasani Sufi prose emerges as a site where power, identity, and truth are formed and contested. Language acts as an instrument of power and reality-making, and the Sufi subject is continually shaped through interaction with cultural structures. Intertextual and discursive approaches allow these works to be read as living cultural texts rather than merely historical documents.

Redefinition of Meaning in Sufi Texts

According to the theory of the death of the author, textual meaning is not dependent on original authorial intent but emerges from reader-text interaction. Khorasani mystical texts function as open, interpretable works that actively involve the reader in meaning-making. Different readers generate different

understandings of concepts such as annihilation, divine love, and union. These texts resist dominant religious and social discourses and open space for alternative truths.

CONCLUSIONS

The study of the social and cultural position of Khorasan in Sufi prose — particularly through *Kashf al-Mahjub*, *Maqamat of Abu Sa'id*, and *Asrar al-Tawhid* — shows that Khorasani mysticism is not merely a spiritual or ethical movement but a multilayered cultural phenomenon formed within a complex discourse of power, legitimacy, knowledge, and subject formation. Beneath their seemingly simple narratives lie deep semantic structures accessible through Foucauldian discourse analysis and Barthesian semiotics.

From a Foucauldian viewpoint, Sufis acted as discursive agents who not only reflected society but also redefined power relations and articulated forms of soft resistance against official religious and political orders. Through symbolic language, ascetic practice, miracles, and narrative, they produced distinctive modes of subjectivity.

From Barthes' perspective, meaning in these texts emerges through layers of signs and readerly engagement. Metaphor, paradox, irony, and ambiguity create textual pleasure and semantic plurality. The “death of the author” here signals the end of absolute interpretive authority and the rise of the reader as co-creator of meaning.

In sum, Khorasani Sufi prose both reflects and constructs Khorasani culture — a culture in which religion, language, spiritual practice, and politics are deeply intertwined. These mystical texts can be regarded as living documents of Iranian cultural history, revealing social structures, soft resistance, and cultural discourses of their time. The theoretical linkage between Khorasani mysticism and contemporary discourse theory opens new paths for literary and cultural studies and offers a dynamic, critical framework for understanding Iranian-Islamic intellectual traditions.

CONFLICT OF INTEREST

The authors declare that there are no conflicts of interest regarding the publication of this manuscript.

بررسی جایگاه اجتماعی و فرهنگی خراسان در ادبیات صوفیانه منثور با تکیه بر نظریات میشل فوکو و رولان بارت

وحیده دولتیار^۱ ID، سجاد اشرفی زاده^۲ ID

۱. دانش آموخته زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره) قزوین، ایران

۲. دانش آموخته زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه پیام‌نور خرمشهر، خرمشهر، ایران

اطلاعات مقاله	چکیده
<p>نوع مقاله: پژوهشی</p> <p>دوره: اول</p> <p>شماره: اول</p> <p>صفحه: ۳۰-۱۷</p> <p>تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۱/۲۵</p> <p>تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۹/۰۳</p> <p>تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۱/۱۳</p> <p>تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۱/۲۵</p>	<p>این پژوهش با رویکردی بینارشته‌ای، به بازخوانی متون برجسته عرفان خراسانی، از جمله مقامات ابوسعید ابوالخیر، کشف‌المحجوب علی هجویری و اسرارالتوحید محمد بن منور، در پرتو نظریات میشل فوکو و رولان بارت می‌پردازد. این متون نه تنها به عنوان منابع معنوی و اخلاقی، بلکه به مثابه گفتمان‌هایی پیچیده از قدرت، زبان و هویت مورد بررسی قرار گرفته‌اند. از منظر فوکو، قدرت در شبکه‌های خرد و در دل زبان و مناسبات دانایی جاری است. در این راستا، شخصیت شیخ در متون صوفیانه از طریق ساز و کارهای زبانی و نه اقتدار رسمی، به عنوان سوژه‌ای با نفوذ معنوی بازنمایی می‌شود. همچنین، با استفاده از رویکرد بارت و نظریه مرگ مؤلف، نشان داده شده است که در این متون، معنا نه از اراده مؤلف، بلکه از تعامل خواننده با رمزگان‌های زبانی و روایت‌های چندوجهی حاصل می‌شود. در این متون، زبان صوفیانه نه صرفاً ابزار بازنمایی حقیقت، بلکه خود خالق حقیقت است. اصطلاحاتی نظیر «فنا»، «سیر»، «شهود» و «حال»، نظامی از رمزگان قدسی پدید می‌آورند که جهان معنوی خاصی را می‌سازد. از سویی دیگر، صوفی در این آثار به مثابه سوژه‌ای فرهنگی - اجتماعی به تصویر کشیده می‌شود که با گفتمان‌های مسلط دینی، حکومتی و مردمی در حال تعامل و گاه تقابل است. او در حاشیه نظم رسمی قرار دارد، اما این حاشیه‌نشینی به او قدرتی دیگر می‌بخشد. در نهایت، این پژوهش نشان می‌دهد که متون صوفیانه خراسانی، به‌ویژه سه اثر مذکور، با بهره‌گیری از زبان، روایت و نمادهای خاص، گفتمانی مستقل، پیچیده و چندلایه پدید می‌آورند که از طریق آن، قدرت معنوی، هویت صوفی و تجربه قدسی بازآفرینی می‌شود. این آثار نه فقط متونی معنوی، بلکه میراثی زنده از مواجهه زبان، قدرت و سوژگی در بستر تاریخ فرهنگی ایران هستند.</p>

استناد: دولتیار، وحیده و اشرفی‌زاده، سجاد. (۱۴۰۵). بررسی جایگاه اجتماعی و فرهنگی خراسان در ادبیات صوفیانه منثور با تکیه بر نظریات میشل فوکو و رولان بارت. مطالعات بینارشته‌ای نشر خراسان بزرگ ۱ (۱): ۱۷-۳۰

ایمیل نویسنده مسئول: vahide.dolatyari2023@gmail.com

ناشر: دانشگاه حکیم سبزواری

نویسنده(گان) حق نشر و حقوق انتشار کامل را حفظ می‌کنند.

۱. مقدمه

خراسان بزرگ، در سده‌های میانه، نه فقط یک منطقه جغرافیایی، بلکه کانونی تمدنی، فکری و معنوی در جهان اسلام بود؛ ناحیه‌ای که در آن صوفیان، متکلمان، شاعران و اندیشمندان در پیوندی ارگانیک با جامعه و فرهنگ زمانه خود، بستر پیدایش یکی از اصیل‌ترین گفتمان‌های معرفتی را فراهم آوردند (زرین کوب، ۱۳۸۶: ۷۲). متون برجسته‌ای چون کشف‌المحجوب اثر علی بن عثمان هجوری، مقامات ابوسعید به روایت محمد بن منور و اسرار التوحید که توسط همان نویسنده در شرح حال ابوسعید ابوالخیر نگاشته شده، از مهم‌ترین نمونه‌های متون صوفیانه‌ای‌اند که می‌توان از خلال آن‌ها سیمای اجتماعی، فرهنگی و معنوی خراسان را بازشناخت. برای تحلیل این متون، رویکردهای نوین بینارشته‌ای به ویژه نظریات میشل فوکو درباره قدرت، دانش و گفتمان و همچنین خوانش‌های معناشناسانه رولان بارت، چارچوبی تحلیلی فراهم می‌آورند. از دیدگاه فوکو، گفتمان صرفاً زبان نیست، بلکه ساختاری است که درون آن دانش و قدرت به‌طور هم‌زمان تولید و توزیع می‌شوند. گفتمان‌ها هم در ساختن سوژه‌ها نقش دارند و هم در مشروعیت‌بخشی به مناسبات اجتماعی (فوکو، ۱۳۸۰: ۱۱۲). این نگرش به ما کمک می‌کند تا دریابیم چگونه متون صوفیانه خراسان، بازتابی از نظم اجتماعی زمانه‌اند یا بالعکس، چگونه در برابر آن مقاومت کرده‌اند. از سوی دیگر، رولان بارت با طرح مفهوم «مرگ مؤلف» و تأکید بر نقش خواننده در تولید معنا، مسیر خوانش متن را از سطح بازنمایی ساده به سطحی پیچیده از بازی‌های نشانه‌ای سوق می‌دهد. بر اساس این رویکرد، معانی عرفانی در این متون نه فقط حاصل نیت نویسنده بلکه محصول تعامل خواننده با بافت فرهنگی و تاریخی اثرند (بارت، ۱۳۸۴: ۵۸).

این پژوهش با تکیه بر تحلیل این سه متن بنیادین، در پی آن است نشان دهد چگونه ادبیات صوفیانه منثور خراسان در سده‌های میانه، در عین سادگی روایت، حامل پیچیده‌ترین شبکه‌های معنایی قدرت، هویت و سوژه‌سازی بوده و نقشی کلیدی در شکل‌گیری فرهنگ اسلامی ایرانی ایفا کرده‌است.

۱-۱. بیان مسئله پژوهش

ادبیات صوفیانه فارسی، به‌ویژه در بستر خراسان بزرگ، تنها بازتابی از تجربه‌های عرفانی فردی نیست، بلکه آینه‌ای تمام‌نما از تحولات اجتماعی، فرهنگی و تاریخی یک حوزه تمدنی است که در آن زبان، قدرت، دانش و تجربه زیسته با یکدیگر گره خورده‌اند. متونی همچون کشف‌المحجوب، مقامات ابوسعید و اسرارالتوحید، در کنار ارزش‌های معنوی و اخلاقی‌شان، گفتمان‌هایی را بازنمایی می‌کنند که از خلال آن‌ها می‌توان ساختارهای قدرت، نظم اجتماعی، شیوه‌های سوژه‌سازی و اشکال مقاومت فرهنگی در سده‌های میانه را بازخوانی کرد.

با این حال، اغلب پژوهش‌های صورت‌گرفته در حوزه عرفان خراسانی، بیش از آن‌که به لایه‌های اجتماعی و گفتمانی متون توجه داشته باشند، بر آموزه‌های عرفانی، تحلیل‌های زبانی یا جنبه‌های تاریخی متمرکز بوده‌اند. این در حالی است که نظریه‌های معاصر، به‌ویژه اندیشه‌های میشل فوکو درباره گفتمان، قدرت/دانش و سوژه‌سازی و آرای رولان بارت در حوزه نشانه‌شناسی و نقش خواننده، امکان تحلیل‌های تازه‌ای را از این متون فراهم می‌آورند؛ تحلیل‌هایی که فراتر از فهم سنتی از عرفان، بر بافت فرهنگی و اجتماعی آن تأکید می‌ورزند.

از منظر فوکو، هیچ دانشی فارغ از قدرت نیست و گفتمان‌ها ابزاری برای سامان‌دهی نظم اجتماعی‌اند. از این رو، متون صوفیانه را می‌توان همچون عرصه‌ای برای بازنمایی یا مقاومت در برابر نظم سیاسی و مذهبی وقت تفسیر کرد. همچنین، با استفاده از نظریه‌های بارت، به‌ویژه ایده «مرگ مؤلف»، می‌توان فهمید که معنا در متون عرفانی چگونه در فرآیند خوانش، تولید و بازتولید می‌شود و چگونه متون، ظرفیت چندلایگی و تأویل‌پذیری بی‌پایان را دارا هستند.

در نتیجه، این پژوهش درصدد است با رویکردی بینارشته‌ای و بهره‌گیری از ابزارهای نظری جدید، به واکاوی جایگاه اجتماعی و فرهنگی خراسان در متون صوفیانه بپردازد و نشان دهد که چگونه این متون، در عین حال که حافظ سنت معنوی‌اند، ساختارهایی فرهنگی، سیاسی و معرفتی را نیز شکل داده و بازتاب داده‌اند.

۲-۱. پیشینه پژوهش

مطالعات پیشین درباره نظریات میشل فوکو و رولان بارت در تحلیل متون ادبی، چارچوب مفهومی ارزشمندی برای بررسی جایگاه اجتماعی و فرهنگی خراسان در ادبیات صوفیانه منثور خراسان فراهم کرده‌اند. پژوهش‌های مختلف نشان داده‌اند که نظریات این دو متفکر می‌توانند در تحلیل گفتمان‌های ادبی و بازنمایی‌های فرهنگی نقش مؤثری ایفا کنند. پژوهش مرتضی نی کمری و شریفیان (۱۴۰۰) با عنوان «نقد و بررسی نظریه اخلاقی میشل فوکو با تکیه بر بوستان و گلستان سعدی» تلاش کرده است تا مفاهیم قدرت، انضباط و اخلاق را در چارچوب اندیشه فوکو و در پیوند با آموزه‌های تعلیمی سعدی مورد بررسی قرار دهد. این پژوهش نشان داده است که متون کلاسیک فارسی، از جمله آثار سعدی، نه تنها بازتاب‌دهنده الگوهای اخلاقی و گفتمان‌های مسلط دوره خود هستند؛ بلکه از طریق به‌کارگیری زبان و شیوه روایت، قدرت و دانش را نیز به شکلی خاص بازتولید می‌کنند. یافته‌های این پژوهش می‌توانند در تحلیل گفتمان عرفانی خراسان نیز مفید باشند؛ چرا که ادبیات صوفیانه منثور نیز در بستری از روابط قدرت و مقاومت شکل گرفته است؛ پژوهش امیرپور و روضاتیان (۱۳۹۷) با عنوان «بررسی الگوی تحلیل گفتمان میشل فوکو و مباحث علم معانی» به بررسی پیوند میان تحلیل گفتمان و بلاغت پرداخته است. این پژوهش نشان داده که رویکرد گفتمانی فوکو می‌تواند در تحلیل ساختارهای زبانی متون ادبی، به‌ویژه در حوزه بلاغت و معانی، کاربرد داشته باشد. این یافته‌ها می‌توانند در تحلیل نحوه بازتولید جایگاه فرهنگی و اجتماعی خراسان در متون صوفیانه نیز به کار گرفته شوند؛ زیرا آثار صوفیان خراسانی سرشار از رمزگان‌های معنایی و لایه‌های گفتمانی متنوع است؛ علاوه بر این، اقبال جهرمی (۱۳۹۱) در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود با عنوان «بررسی گفتمان هنری در اندیشه میشل فوکو با تأکید بر مفهوم بازنمایی» به بررسی نظریه بازنمایی در اندیشه فوکو پرداخته است. این پژوهش نشان می‌دهد که چگونه مفهوم بازنمایی می‌تواند در تحلیل آثار هنری و ادبی به کار گرفته شود و چگونه متون، علاوه بر بازتاب واقعیت‌های تاریخی، آن‌ها را بازآفرینی می‌کنند. این دیدگاه می‌تواند در بررسی چگونگی بازنمایی خراسان در ادبیات صوفیانه منثور نیز به کار رود؛ زیرا متون عرفانی نه تنها توصیف‌کننده یک بستر تاریخی هستند، بلکه آن را از خلال زبان و گفتمان خود نیز می‌سازند. این مطالعات نشان می‌دهند که نظریات فوکو و بارت ابزارهای مناسبی برای تحلیل گفتمان‌های ادبی و بازنمایی‌های فرهنگی هستند. در پژوهش حاضر، با تکیه بر این پیشینه، تلاش خواهد شد تا جایگاه خراسان در ادبیات صوفیانه منثور از منظر گفتمان قدرت، دانش و بازنمایی فرهنگی بررسی شود.

۳-۱. روش پژوهش

روش گردآوری اطلاعات در این پژوهش کتابخانه‌ای و تجزیه و تحلیل داده‌ها با استفاده از روش توصیفی تحلیلی انجام شده است. همچنین برای بررسی جایگاه اجتماعی و فرهنگی خراسان در ادبیات صوفیانه منثور بر اساس نظریات میشل فوکو و رولان بارت، می‌توان از رویکرد تحلیل گفتمان و نشانه‌شناسی بهره گرفت. ابتدا، با استفاده از تحلیل گفتمان فوکویی، ساختارهای قدرت، دانش و مناسبات اجتماعی در متون صوفیانه خراسان بررسی می‌شود تا نشان داده شود چگونه این متون بازتاب‌دهنده نظم گفتمانی زمانه خود هستند. سپس، با تکیه بر نشانه‌شناسی بارت، رمزگان‌های فرهنگی و اسطوره‌های نهفته در این آثار تحلیل می‌شوند تا نحوه بازتولید معانی مرتبط با خراسان در ادبیات صوفیانه منثور روشن شود. این پژوهش از روش مطالعه تطبیقی بهره می‌برد و متون کلیدی آثار مذکور را مورد بررسی قرار می‌دهد تا جایگاه خراسان را در چارچوب گفتمان‌های فرهنگی و اجتماعی مشخص کند. هدف این پژوهش، تحلیل جایگاه اجتماعی و فرهنگی خراسان در متون صوفیانه فارسی، با تکیه بر سه اثر کلیدی کشف‌المحجوب، مقامات ابوسعید و اسرارالتوحید است. پژوهش با بهره‌گیری از نظریات میشل فوکو در باب گفتمان، قدرت و سوزده‌سازی و دیدگاه‌های رولان بارت درباره معنا، نشانه و نقش خواننده، در پی آن است که ساز و کارهای پنهان تولید معنا، بازنمایی نظم اجتماعی و اشکال مقاومت در این متون را بازشناسد و نشان دهد چگونه عرفان خراسانی در بطن خود حامل نوعی روایت فرهنگی و اجتماعی از جهان ایرانی-اسلامی بوده است.

۲. مبانی نظری پژوهش

تحلیل متون ادبی از منظر نظریه‌های گفتمان و مرگ مؤلف می‌تواند به فهم عمیق‌تر جایگاه اجتماعی و فرهنگی آن‌ها کمک کند. این بخش به بررسی مفاهیم کلیدی نظریه‌های میشل فوکو و رولان بارت و کاربرد آن‌ها در تحلیل ادبیات صوفیانه منثور خراسان می‌پردازد.

۱-۲. مفهوم گفتمان: بازتعریف دانش و معنا

میشل فوکو، فیلسوف و متفکر فرانسوی، گفتمان را چیزی فراتر از یک نظام زبانی محض در نظر می‌گیرد و آن را به‌مثابه یک ساز و کار پیچیده تولید و سازماندهی دانش در بسترهای اجتماعی، تاریخی و سیاسی تحلیل می‌کند. در نگاه فوکو، گفتمان مجموعه‌ای از گزاره‌ها، گفته‌ها و باورهایی است که در یک دوره خاص تاریخی معنا پیدا می‌کنند و از طریق نهادها، ایدئولوژی‌ها و روابط قدرت مشروعیت می‌یابند. به بیان دیگر، گفتمان تنها به زبان محدود نمی‌شود؛ بلکه در تعامل با دانش، قدرت و نهادهای اجتماعی شکل می‌گیرد و از آن‌ها تأثیر می‌پذیرد (فوکو، ۱۴۰۳: ۹۳).

یکی از مهم‌ترین جنبه‌های نظریه گفتمان فوکو، این است که دانش و معنا، اموری خنثی و بی‌طرف نیستند، بلکه تحت سیطره ساختارهای قدرت و روابط اجتماعی قرار دارند. به همین دلیل، فوکو معتقد است که در هر دوره تاریخی، گفتمان‌های خاصی به‌عنوان نظام‌های مسلط فکری و زبانی ظهور می‌کنند که تعیین می‌کنند چه چیزهایی «حقیقت» تلقی می‌شوند و چه چیزهایی در حاشیه قرار می‌گیرند یا سرکوب می‌شوند. به‌عنوان مثال، در دوران قرون وسطی، گفتمان دینی کلیسا به‌عنوان معیار حقیقت پذیرفته می‌شد، در حالی که در دوران مدرن، علوم تجربی و روش‌های علمی جایگزین آن شدند. این نشان می‌دهد که هیچ حقیقتی مستقل از گفتمان وجود ندارد، بلکه حقیقت، برساخته‌ای گفتمانی است که به واسطه نهادهای قدرت مشروعیت می‌یابد.

در زمینه ادبیات صوفیانه منثور، می‌توان مشاهده کرد که تصوف در دوران‌های مختلف تاریخی، تحت تأثیر گفتمان‌های متفاوت شکل گرفته است. در برخی دوره‌ها، گفتمان صوفیانه به‌عنوان شکلی از معرفت مشروعیت یافته و حتی مورد حمایت حکومت‌ها قرار گرفته است، در حالی که در برخی دیگر از دوره‌ها، به‌عنوان یک گفتمان منحرف یا تهدیدکننده نظم سیاسی و مذهبی سرکوب شده است؛ بنابراین، مطالعه جایگاه اجتماعی و فرهنگی خراسان در ادبیات صوفیانه منثور از منظر گفتمان فوکویی، می‌تواند نشان دهد که چگونه ساختارهای قدرت و دانش در هر دوره، تصوف را تعریف کرده‌اند و چه عواملی موجب تثبیت یا حاشیه‌رانی آن شده‌اند.

۲-۲. گفتمان و قدرت: رابطه پیچیده سلطه و مقاومت

فوکو در آثار خود، به ویژه در کتاب نظم گفتار نشان می‌دهد که قدرت نه تنها از طریق سرکوب و اجبار، بلکه از طریق تولید گفتمان نیز اعمال می‌شود. به عبارت دیگر، قدرت تنها در قالب زور و سرکوب ظاهر نمی‌شود، بلکه از طریق نهادهای اجتماعی مانند دین، آموزش، علم و رسانه‌ها، دانش را تولید و حقیقت را تعریف می‌کند. این فرآیند باعث می‌شود که افراد، حتی بدون آگاهی از آن، در درون ساختارهای قدرت قرار بگیرند و از گفتمان‌های مسلط پیروی کنند (فوکو، ۱۴۰۲: ۲۹).

با این حال، فوکو تأکید می‌کند که قدرت همواره با مقاومت همراه است و هر گفتمانی، پتانسیل ایجاد گفتمان‌های مخالف را درون خود دارد. در این چارچوب، صوفیان خراسانی را می‌توان به‌عنوان گروهی در نظر گرفت که در برابر گفتمان‌های رسمی مذهبی و سیاسی ایستادگی کرده و تلاش کرده‌اند تا تعریفی متفاوت از حقیقت ارائه دهند. آنان با استفاده از زبان رمزی، اشعار و تمثیل‌های عرفانی، به بازتولید معنایی پرداختند که در تقابل با گفتمان‌های فقهی و شرعی زمانه‌شان قرار داشت. به‌عنوان مثال، آموزه‌هایی مانند وحدت وجود، فنا و عشق الهی، چالش‌هایی جدی برای گفتمان فقهی و کلامی مسلط ایجاد می‌کردند.

یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های قدرت از منظر فوکو این است که قدرت هرگز در یک نقطه مشخص متمرکز نمی‌شود؛ بلکه در سراسر جامعه منتشر شده و از طریق شبکه‌های گفتمانی اعمال می‌شود. به همین دلیل، تصوف نیز در برخی دوره‌ها توانسته است در دل همان ساختارهای قدرت نفوذ کرده و از طریق گفتمان‌های خود، مشروعیت یابد. برای مثال، حمایت برخی حاکمان از صوفیان خراسانی، نشان‌دهنده این است که گفتمان صوفیانه، گاه توانسته است با قدرت رسمی تعامل کرده و حتی بخشی از آن شود؛ اما در برخی دیگر از دوره‌ها، همین گفتمان از سوی قدرت سرکوب شده و به حاشیه رانده شده است.

۳-۲. گفتمان و حقیقت: تأثیر گفتمان بر ساختارهای دانایی

یکی از مهم‌ترین مباحث فوکو، بررسی رابطه میان گفتمان و حقیقت است. فوکو نشان می‌دهد که حقیقت، یک امر مطلق و تغییرناپذیر نیست؛ بلکه همواره در بستر گفتمان‌ها تعریف می‌شود و تحت تأثیر شرایط تاریخی و اجتماعی تغییر می‌کند. در این دیدگاه،

حقیقت چیزی نیست که وجودی مستقل داشته باشد، بلکه نتیجه فرآیندهای گفتمانی است که در هر دوره تاریخی آن را تعریف و مشروعیت بخشی می‌کنند (فوکو، ۱۴۰۳: ۱۱۹).

در این چارچوب، متون صوفیانه خراسانی را می‌توان به عنوان نوعی «حقیقت‌گویی (Parrhesia)» در نظر گرفت که در برابر گفتمان‌های رسمی زمانه خود ایستادگی کرده‌اند. صوفیان با ارائه تفسیرهای جدید از مفاهیمی مانند حقیقت، عشق، معرفت و خداشناسی، تلاش کردند تا حقیقتی متفاوت از آنچه در نهادهای مذهبی رسمی ترویج می‌شد، ارائه دهند. آنان با تأکید بر تجربه شخصی و درونی، اقدام به چالش کشیدن تعاریف رسمی از دین و معنویت کردند و کوشیدند تا نوعی حقیقت بدیل را از طریق اشعار، حکایات و تمثیل‌های عرفانی بازنمایی کنند.

بنابراین، با استفاده از چارچوب گفتمان فوکو، می‌توان نشان داد که ادبیات صوفیانه منثور خراسان نه تنها یک سنت ادبی، بلکه یک نظام معنایی و گفتمانی است که از خلال آن، حقیقتی متفاوت از حقیقت رسمی بازنمایی شده است. بررسی این متون از منظر گفتمان فوکویی، می‌تواند نشان دهد که چگونه قدرت و دانش در این آثار به چالش کشیده شده‌اند و چگونه این متون توانسته‌اند جایگاه اجتماعی و فرهنگی خراسان را در تاریخ ادبیات تصوف شکل دهند.

۲-۴. نظریه مرگ مؤلف در اندیشه رولان بارت

۲-۴-۱. مفهوم مرگ مؤلف: گذار از مؤلف محوری به متن محوری

رولان بارت، نظریه‌پرداز ساختارگرا و پساساختارگرا، در اثر معروف خود مرگ مؤلف ایده بنیادینی را مطرح می‌کند که رویکرد سنتی به نقد ادبی را به چالش می‌کشد. در دیدگاه کلاسیک، مؤلف به عنوان خالق و مالک معنای متن در نظر گرفته می‌شود و تحلیل متون ادبی اغلب بر زندگی، نیات، افکار و جهان‌بینی نویسنده متمرکز است. اما بارت این انگاره را رد کرده و استدلال می‌کند که معنای متن نه در نیت مؤلف، بلکه در فرایند خوانش و تفسیر مخاطب شکل می‌گیرد. او بر این باور است که باید از سلطه مؤلف رهایی یافت و به خود متن و شیوه‌های متنوع خوانش آن پرداخت (بارت، ۱۴۰۲: ۶۳).

بر اساس این نظریه، زمانی که اثری ادبی خلق می‌شود، مؤلف دیگر کنترلی بر معنای آن ندارد. به بیان دیگر، از لحظه‌ای که یک متن منتشر می‌شود، دیگر به مؤلف آن تعلق ندارد، بلکه به شبکه‌ای از خوانندگان سپرده می‌شود که هر کدام با توجه به زمینه‌های فکری، فرهنگی و تاریخی خود، تفاسیر متفاوتی از آن ارائه می‌دهند. بارت این فرایند را با عبارت مشهور خود چنین توصیف می‌کند: «تولد خواننده به بهای مرگ مؤلف تمام می‌شود» (بارت، ۱۴۰۲: ۶۴).

این دیدگاه، تأثیر عمیقی بر مطالعات ادبی، به‌ویژه نقد پساساختارگرا و نظریه دریافت (Reader-Response Theory) گذاشت. بر اساس این نظریه، معنا امری ثابت و از پیش تعیین شده نیست، بلکه به صورت گشوده و پویا در فرایند خواندن و تفسیر شکل می‌گیرد. بنابراین، خواننده نه یک مصرف‌کننده منفعل، بلکه یک تولیدکننده فعال معناست که در ساختن مفاهیم جدید از متن، نقشی اساسی دارد.

۲-۴-۲. متن باز و چندمعنایی: امکان تفسیرهای متنوع

بارت با تکیه بر نظریه ساختارگرایی، معتقد است که هر متن یک نظام نشانه‌شناختی است که از مجموعه‌ای از کدها و رمزها تشکیل شده‌است. در این دیدگاه، متن ادبی نه یک واحد بسته و دارای معنای واحد، بلکه یک ساختار چندلایه و چندمعنایی است که می‌تواند در هر خوانش، تفسیرهای متفاوت و حتی متناقضی به خود بگیرد. این ویژگی، به ویژه در متونی که از زبان نمادین، تمثیل و رمز استفاده می‌کنند، بیشتر به چشم می‌خورد.

بارت در کتاب لذت متن دو نوع متن را از هم متمایز می‌کند:

۱. متن خواندنی (Readerly Text): متونی که دارای معنای تثبیت شده و شفاف هستند و خواننده صرفاً آن‌ها را دریافت می‌کند.

۲. متن نوشتنی (Writerly Text): متونی که دارای ابهام، لایه‌های معنایی و ظرفیت‌های تفسیری گسترده‌اند و خواننده در فرایند معناسازی آن‌ها نقش فعالی دارد.

ادبیات صوفیانه منثور، به‌ویژه اشعار و متون عرفانی خراسان، نمونه بارزی از متن نوشتاری است که به دلیل بهره‌گیری از نمادها، استعاره‌ها و تمثیل‌های پیچیده، امکان قرائت‌های گوناگون را فراهم می‌کند. در این نوع متون، مؤلف به جای ارائه یک معنای صریح و قطعی، مفاهیمی را مطرح می‌کند که بسته به تجربه، دانش و موقعیت خواننده، می‌تواند تفاسیر متفاوتی داشته باشد (بارت، ۱۴۰۲: ۱۷۸).

۲-۴-۳. تأثیر نظریه مرگ مؤلف بر مطالعه ادبیات صوفیانه منثور

با توجه به نظریه بارت، خوانش ادبیات صوفیانه منثوری خراسان نباید به نیت و اندیشه‌های شخصی نویسندگان محدود شود. در نقد سنتی، محققان معمولاً تلاش می‌کنند تا از خلال آثار صوفیانه، به مقاصد و افکار مؤلف پی ببرند؛ اما بر اساس دیدگاه بارت، این روش ناقص است؛ زیرا معنای یک اثر، نه تنها در دست مؤلف نیست، بلکه در فرایند خوانش و تفسیر، بارها و بارها تغییر می‌کند.

۳. تحلیل داده‌ها

این بخش به تحلیل و بررسی متون صوفیانه خراسانی از منظر نظریه گفتمان فوکو و نظریه مرگ مؤلف بارت می‌پردازد. آثار مورد بررسی شامل مقامات ابوسعید ابوالخیر، اسرارالتوحید محمدبن منور و کشف‌المحجوب هجویری هستند. در این بخش نشان داده خواهد شد که چگونه این آثار به‌عنوان متونی مقاوم‌گرایانه در برابر گفتمان‌های رسمی عمل کرده و به‌عنوان متونی باز، امکان برداشت‌های مختلف را فراهم آورده‌اند.

ادبیات صوفیانه منثور خراسانی را باید نه صرفاً متنی اخلاقی یا معنوی، بلکه گفتمانی پیچیده دانست که ساختارهای قدرت، هویت، و حقیقت را در قالب روایت‌ها، اصطلاحات، و اشکال زبانی خاصی بازتولید می‌کند. در پرتو نظریات میشل فوکو درباره قدرت، دانش و گفتمان و همچنین تحلیل‌های رولان بارت پیرامون مؤلف، زبان و رمزگان، می‌توان متون صوفیانه‌ای چون مقامات ابوسعید ابوالخیر، کشف‌المحجوب هجویری و اسرارالتوحید محمد بن منور را بازخوانی کرد.

۳-۱. قدرت عرفانی و سازوکارهای زبانی (با تکیه بر نظریه قدرت فوکو)

فوکو معتقد است که قدرت صرفاً در نهادهای حکومتی و سیاسی نیست، بلکه در روابط خرد، زبان و الگوهای دانایی جاری است (فوکو، ۱۴۰۳: ۵۵). این نگاه را می‌توان در بازنمایی شیخ در مقامات ابوسعید دید، آن‌جا که جایگاه اجتماعی ابوسعید نه از راه سلطه سیاسی، بلکه از مسیر قدرت نرم و زبانی بر دل‌های مردمان تثبیت می‌شود:

«یکی گفت: شیخ را نماز جمعه چرا نمی‌روی؟ گفت: ما را با خدای خویش معاملتی است، اگر او از ما خشنود باشد، خلق را با ما کاری نیست» (محمدبن منور، ۱۳۷۹: ۱۲۱).

در این روایت، شیخ جایگاه خود را فراتر از نهادهای رسمی دینی می‌داند و نوعی قدرت معنوی از درون، و نه از ساختار شریعت رسمی، طلب می‌کند. این نوع قدرت، از نظر فوکو، همان قدرت «انضباطی» است که در نهادهای خرد و از دل زبان و روایت جاری می‌شود.

در کشف‌المحجوب، علی هجویری نیز بارها به موقعیت اجتماعی صوفی در برابر فقیه و متکلم می‌پردازد:

«فقیه بر ظاهر است و صوفی بر باطن؛ و میان آن دو فرق است، چنان‌که میان پوست و مغز» (هجویری، ۱۳۷۱: ۲۳).

در اینجا گفتمان صوفیانه تلاش می‌کند مرز خود را با گفتمان فقهی - رسمی مشخص کند و با آن رقابت کند؛ این دقیقاً همان مفهومی است که فوکو در تحلیل گفتمان‌ها بر آن تأکید دارد: «مبارزه برای مشروعیت دانایی» (فوکو، ۱۴۰۳: ۱۳۲).

در اسرارالتوحید، کرامات ابوسعید نیز نه فقط برای تقدیس فرد، بلکه برای تثبیت نوعی قدرت دانایی ویژه و غیررسمی به کار می‌رود. در یکی از روایات آمده است:

«آهوپی بیامد و پیش شیخ بایستاد و چشم در چشم او نهاد. شیخ گفت: این حیوان زبان اشتیاق فهمد و شما که آدمید نمی‌فهمید!»

(محمد بن منور، ۱۳۷۹: ۱/۱۴۳).

در این لحظه، مخاطب به واسطه عدم ادراک، در موضع دون‌تر از حیوان قرار می‌گیرد و شیخ به عنوان واسطه زبان پنهان هستی، قدرتی متعالی به خود می‌گیرد.

۲-۳. مرگ مؤلف و خلق سوژه سیال (با تکیه بر بارت)

رولان بارت در مقاله «مرگ مؤلف» اعلام می‌کند که دیگر نباید مؤلف را خالق معنای نهایی دانست، بلکه زبان، روایت و ساختار متن، معنا را می‌آفرینند (بارت، ۱۴۰۲: ۳۳). در کشف‌المحجوب، با وجود آن که علی‌هجویری حضور پررنگی در متن دارد، اما معنای صوفی و حقیقت، امری سیال و چندوجهی باقی می‌ماند:

«حقیقت آن است که حقیقت را کسی نداند، الا آن که از خود فانی گردد» (هجویری، ۱۳۷۱: ۹۹).

این دیدگاه، در تقابل با سنت‌های فلسفی و کلامی‌ای است که حقیقت را تعریف‌پذیر می‌دانند. متن صوفیانه، همان‌گونه که بارت تأکید می‌کند، نه حامل یک معنا، بلکه میدان بازی رمزگان‌هاست.

در مقامات ابو سعید نیز، با آن که نثر در ستایش شیخ نگاشته شده؛ اما شخصیت شیخ در قالب روایت‌های متکثر و گاه متضاد بازنمایی می‌شود. در جایی او درویشی است درویش‌منش:

«شیخ به طوس رفت، و در کوی فقرا بنشست» (محمدبن منور، ۱۳۷۹: ۷۲).

در جایی دیگر، چون شاهی است که سلطان‌ها در برابرش فروتنی می‌کنند. این تکثر، همان فراروی از وحدت سوژه و مؤلف است که بارت از آن سخن می‌گوید.

۳-۳. زبان صوفیانه و تولید رمزگان قدسی

در هر سه متن، زبان نقش اصلی را در تولید واقعیت صوفیانه دارد. اصطلاحاتی چون «فنا»، «حال»، «جمع»، «شهود»، «سیر» و «سلوک» نوعی رمزگان معنایی را می‌سازند که مخاطب را وارد جهانی دیگر می‌کند. همان‌طور که بارت می‌گوید، زبان نه ابزار بازنمایی واقعیت، بلکه خود آفریننده آن است (بارت، ۱۴۰۲: ۳۹).

در اسرارالتوحید، روایتی هست که ابوسعید در حال ذکر گفتن ناگهان به وجد می‌رسد و از خود بی‌خود می‌شود:

«شیخ در ذکر بود، نعره‌ای زد و جامه بدرید و بر زمین افتاد و گفت: الهی! از من، من را بستان!» (محمدبن منور، ۱۳۹۷: ۲/۲۵۵).

در این صحنه، زبان ذکر، بدن و فضا در هم تنیده می‌شوند تا لحظه‌ای از حقیقت عارفانه تولید شود؛ لحظه‌ای که از جنس تجربه زبانی است.

در کشف‌المحجوب نیز چنین مواردی فراوان است:

«ذکر، آینه دل است؛ چون ذکر بسیار شود، زنگ دل برود و دل، صورت حق بیند» (هجویری، ۱۳۷۱: ۱۸۴).

زبان در این متن‌ها نه ابزاری برای توصیف حقیقت، بلکه ابزاری برای ساختن آن است.

۴-۳. صوفی به مثابه سوژه فرهنگی - اجتماعی

در این متون، صوفی نه فقط یک انسان معنوی، بلکه یک سوژه فرهنگی و تاریخی است که با مردم، حکومت، و سنت دینی رسمی در تعامل و گاه در تقابل است. در مقامات و اسرارالتوحید، صوفی در موضعی مرزی قرار می‌گیرد؛ هم داخل جامعه است و هم در حاشیه آن. مثلاً در داستانی از مقامات آمده است:

«مردی بر شیخ خرده گرفت که چرا لباس نیکو نپوشی؟ شیخ گفت: این جامه از آن فقر است، نه از آن تجمل» (محمدبن منور، ۱۳۷۹: ۱۳۴).

در این جا لباس، نماد گفتمان مخالف است؛ گفتمانی که زیبایی و رفاه را بر فقر ترجیح می‌دهد. صوفی اما با انتخاب آگاهانه لباس، هویت خود را در مقابل این گفتمان تثبیت می‌کند.

با تکیه بر نظریه‌های میشل فوکو و رولان بارت، می‌توان نشان داد که ادبیات صوفیانه منتوری خراسان نه تنها میدان بازتاب تجربه‌های معنوی، بلکه عرصه شکل‌گیری گفتمان‌های قدرت، هویت و حقیقت است. در این متون، زبان همچون ابزار قدرت و بازآفرینی واقعیت عمل می‌کند و صوفی به عنوان سوژه‌ای در حال شدن، در بطن تعامل با ساختارهای فرهنگی زمانه شکل می‌گیرد. رویکرد بینامتنی و تحلیل گفتمانی به ما امکان می‌دهد این متون را نه صرفاً متونی تاریخی، بلکه متونی زنده و پویای فرهنگی بدانیم.

۳-۵. بازتعریف معنا در متون صوفیانه

بر اساس نظریه مرگ مؤلف، معنای متن دیگر وابسته به تیت اولیه نویسنده نیست؛ بلکه از تعامل میان خواننده و متن شکل می‌گیرد. در این چارچوب، متون عرفانی خراسانی به عنوان متونی باز و تأویل‌پذیر، خواننده را در فرآیند بازآفرینی معنا درگیر می‌کنند. هر خواننده می‌تواند بسته به تجربه زیسته خود، برداشتی شخصی از مضامین عرفانی همچون فنا، عشق الهی و وصال ارائه دهد.

بررسی متون صوفیانه خراسانی از منظر نظریه گفتمان فوکو و نظریه مرگ مؤلف بارت نشان می‌دهد که این متون نه تنها در برابر گفتمان‌های رسمی مذهبی و اجتماعی زمان خود مقاومت کرده‌اند؛ بلکه به عنوان متونی چندلایه و باز، امکان برداشت‌های مختلف را برای مخاطبان فراهم آورده‌اند. این آثار عرفانی، با ایجاد فضای تأویل‌پذیری، گفتمان‌های مسلط را به چالش کشیده و امکان شکل‌گیری حقیقتی متفاوت را ارائه کرده‌اند.

۴. نتایج و یافته‌های پژوهش

مطالعه جایگاه اجتماعی و فرهنگی خراسان در ادبیات صوفیانه منتور، به‌ویژه از خلال سه متن بنیادین کشف‌المحجوب، مقامات ابوسعید و اسرارالتوحید، نشان داد که عرفان خراسان نه فقط جریانی معنوی و اخلاقی؛ بلکه پدیده‌ای چندلایه و فرهنگی است که درون گفتمانی پیچیده از قدرت، مشروعیت، دانش و سوژه‌سازی شکل گرفته است. این متون، برخلاف ظاهر ساده و روایت‌محورشان، حامل ساختارهای پنهان معنایی‌اند که تنها از طریق رویکردهایی چون گفتمان‌کاوی فوکو و معناشناسی بارت می‌توان به آن‌ها دست یافت. بر مبنای اندیشه‌های فوکو، عرفا در مقام کنشگران گفتمانی، نه تنها به بازتاب جامعه خود بسنده نکرده‌اند؛ بلکه با بازتعریف مناسبات قدرت، نوعی مقاومت نرم در برابر نظم رسمی دینی و سیاسی عصر خویش ارائه کرده‌اند. آن‌ها با بهره‌گیری از زبان رمزآلود، زهد، خرقه، کرامت و روایت، شکلی خاص از سوژه‌سازی را سامان داده‌اند که در آن فرد صوفی از خلال ریاضت و مراقبه، خود را در شبکه‌ای از قدرت/ دانش بازمی‌شناسد و بازتولید می‌کند.

از منظر رولان بارت نیز، معنا در این متون نه در سطح ظاهری واژگان؛ بلکه در لایه‌های پنهان نشانه‌ها و در تعامل میان خواننده و متن رخ می‌دهد. این متون صوفیانه با بهره‌گیری از زبان استعاره‌ای، طنز، تناقض و ایهام، امکانی را برای «لذت متن» و تولید معانی چندوجهی فراهم می‌آورند. مرگ مؤلف در این متون به معنای پایان یافتن مرجع مطلق معناست؛ چرا که مخاطب متون عرفانی، خود به آفریننده معنای نهایی تبدیل می‌شود.

در جمع‌بندی می‌توان گفت ادبیات صوفیانه منتور خراسان بازتاب‌گر و در عین حال سازنده فرهنگ خراسانی است؛ فرهنگی که در آن دین، زبان، سلوک و سیاست در هم تنیده‌اند. از این منظر، متون عرفانی را می‌توان اسناد زنده‌ای از تاریخ فرهنگی ایران دانست که در کنار جنبه تعلیمی و معنوی‌شان، تصویری از ساختارهای اجتماعی، مقاومت‌های نرم و گفتمان‌های فرهنگی دوره خود را نیز به ما عرضه می‌کنند.

در نهایت، پیوند نظری میان عرفان خراسانی و گفتمان معاصر، به‌ویژه از منظر اندیشه‌های فوکو و بارت، دریچه‌ای نو به مطالعات ادبی و فرهنگی می‌گشاید؛ دریچه‌ای که می‌تواند در تحلیل دیگر متون تاریخی، دینی و ادبی نیز به کار گرفته شود و نگاهی پویا، انتقادی و ساختارمند را به فهم سنت‌های فکری ایرانی-اسلامی ارائه دهد.

۵. منابع

۱. اقبال جهرمی، آرش (۱۳۹۱)، « بررسی گفتمان هنری در اندیشه میشل فوکو با تأکید بر مفهوم بازنمایی»، دانشگاه علامه طباطبایی، پایان نامه کارشناسی ارشد، استاد راهنما امیر مازیار.

۲. امیرپور، فرزانه و سید مریم روضاتیان (۱۳۹۷). « بررسی الگوی تحلیل گفتمان میشل فوکو و مباحث علم معانی»، مجله متن شناسی ادب فارسی، ۱۰(۲)، ۵۳-۷۹.
۳. بارت، رولان (۱۳۷۸). مرگ مؤلف، ترجمه پیام یزدانجو، تهران: مرکز.
۴. بارت، رولان (۱۴۰۲). لذت متن، ترجمه پیام یزدانجو، تهران: مرکز.
۵. بارت، رولان (۱۳۸۴). امپراتوری نشانه‌ها، ترجمه پدram سلطانی، تهران: مرکز.
۶. زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۷۷). جست‌وجو در تصوف ایران، تهران: امیرکبیر.
۷. زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۸۶). فرار از مدرسه، تهران: سخن.
۸. سنایی غزنوی، حکیم ابوالمجد مجدود بن آدم (۱۳۸۵). حدیقه الحقیقه و شریعه الطریقه، به کوشش محمدتقی مدرس رضوی، تهران: علمی و فرهنگی.
۹. سیمور، لورا (۱۴۰۳). تحلیلی بر مرگ مولف رولان بارت، ترجمه سه‌ند الهامی، تهران: مهراندیش.
۱۰. شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۸۸). زبان شعر در نثر صوفیانه، تهران: سخن.
۱۱. عطار نیشابوری، فریدالدین (۱۳۸۷). منطق الطیر، به کوشش محمدرضا شفیعی کدکنی، تهران: سخن.
۱۲. فوکو، میشل (۱۴۰۲). نظم گفتار، ترجمه باقر پرهام، تهران: سپهر خرد.
۱۳. فوکو، میشل (۱۴۰۳). گفتمان و حقیقت، ترجمه علی فردوسی، تهران: دیبایه.
۱۴. فوکو، میشل (۱۳۸۰). قدرت / دانش: گزیده‌ای از مصاحبه‌ها و مقالات، ترجمه حسین بشیریه، تهران: نی.
۱۵. فوکو، میشل (۱۳۸۴). نظم چیزها: باستان‌شناسی علوم انسانی، ترجمه مهدی اسکندری، تهران: نی.
۱۶. محمد بن منور (۱۳۸۹). مقامات ابوسعید، به کوشش محمدرضا شفیعی کدکنی. تهران: سخن.
۱۷. محمد بن منور (۱۳۹۷). اسرار التوحید فی مقامات ابوسعید ابی‌الخیر، به کوشش محمدرضا شفیعی کدکنی. تهران: سخن.
۱۸. مرتضی‌ئی کمری، مصطفی - شریفیان، مهدی (۱۴۰۰). « نقد و بررسی نظریه اخلاقی میشل فوکو با تکیه بر بوستان و گلستان سعدی»، پژوهش‌نامه مکتب‌های ادبی، ۵(۱۵)، ۹۳-۱۱۵.
۱۹. هجوری، علی بن عثمان (۱۳۷۱). کشف‌المحجوب، تصحیح رینولد نیکلسون، تهران: علمی و فرهنگی.

References

1. Amirpour, F., & Rozatian, S. M. (1397). Barrasi-ye olgu-ye tahlil-e gofteman-e Michel Foucault va mabahas-e elm-e ma'ani [An examination of Michel Foucault's discourse analysis model and issues of semantics]. *Matn-shenasi-ye Adab-e Farsi*, 10(2), 53-79. [In Persian]
2. Attar, F. al-D. (1387). *Manteq al-tayr* [The conference of the birds] (M. R. Shafiei Kadkani, Ed.). Sokhan. [In Persian]
3. Barthes, R. (1378). *The death of the author* (P. Yazdanjoo, Trans.). Markaz. (Original work published 1968) [In Persian]
4. Barthes, R. (1384). *Empire of signs* (P. Soltani, Trans.). Markaz. (Original work published 1970) [In Persian]
5. Barthes, R. (1402). *The pleasure of the text* (P. Yazdanjoo, Trans.). Markaz. (Original work published 1973) [In Persian]
6. Eqbal Jahromi, A. (1391). *Barrasi-ye gofteman-e honari dar andishe-ye Michel Foucault ba ta'kid bar mafhum-e baznamayi* [Artistic discourse in Michel Foucault's thought with emphasis on the concept of representation] (Master's thesis, Allameh Tabataba'i University). [In Persian]
7. Foucault, M. (1380). *Power/knowledge: Selected interviews and other writings* (H. Bashiriyeh, Trans.). Ney. (Original work published 1980) [In Persian]

8. Foucault, M. (1384). *The order of things: An archaeology of the human sciences* (M. Eskandari, Trans.). Ney. (Original work published 1966) **[In Persian]**
9. Foucault, M. (1402). *The order of discourse* (B. Parham, Trans.). Sepehr-e Kherad. (Original work published 1971) **[In Persian]**
10. Foucault, M. (1403). *Discourse and truth* (A. Ferdowsi, Trans.). Dibayeh. **[In Persian]**
11. Hujviri, A. b. U. (1371). *Kashf al-mahjub* [Revelation of the veiled] (R. A. Nicholson, Ed.). Elmi va Farhangi. **[In Persian]**
12. Kamari, M., & Sharifian, M. (1400). Naqd va barrasi-ye nazariye-ye akhlaqi-ye Michel Foucault ba takiye bar *Bustan* va *Golestan-e Sa'di* [A critique and review of Michel Foucault's ethical theory with emphasis on Sa'di's *Bustan* and *Golestan*]. *Pazhuhesh-nameh-ye Maktab-haye Adabi*, 5(15), 93–115. **[In Persian]**
13. Mohammad b. Monavvar. (1389). *Maqamat-e Abu Sa'id* (M. R. Shafiei Kadkani, Ed.). Sokhan. **[In Persian]**
14. Mohammad b. Monavvar. (1397). *Asrar al-tawhid fi maqamat-e Abu Sa'id Abi al-Khayr* [The mysteries of unity in the sayings of Abu Sa'id Abi al-Khayr] (M. R. Shafiei Kadkani, Ed.). Sokhan. **[In Persian]**
15. Sanā'ī Ghaznavi, H. A. (1385). *Hadiqat al-haqiqa wa shari'at al-tariqa* [The walled garden of truth] (M. T. Modarres Razavi, Ed.). Elmi va Farhangi. **[In Persian]**
16. Seymour, L. (1403). *An analysis of Roland Barthes's "The death of the author"* (S. Elhami, Trans.). Mehrandish. **[In Persian]**
17. Shafiei Kadkani, M. R. (1388). *Zaban-e she'r dar nasr-e sufiāneh* [The language of poetry in Sufi prose]. Sokhan. **[In Persian]**
18. Zarrinkoub, A. H. (1377). *Jost-o-ju dar tasavvof-e Iran* [A search in Iranian Sufism]. Amir Kabir. **[In Persian]**
19. Zarrinkoub, A. H. (1386). *Farar az madreseh* [Escape from school]. Sokhan. **[In Persian]**